

Ritualer i koncentrationslägret

Avståndstagande, moral och anpassning i före detta lägerfångars berättelser från Bosnien

Goran Basic

Rituals in the concentration camp. Rejection, morals and adaptation in the narratives from former inmates stories in Bosnia

In this article portrayed experiences of former inmates that were placed in the concentration camps in the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina in the 1990s are being analyzed. The article is based on 13 interviews with former inmates and close relatives that currently live in Sweden, Denmark and Norway.

The purpose with the article is to describe the social interaction rituals that are being retold after a stay in concentration camps and also to identify how these interactions get dramatized symbolically. In addition, the moral that emerges in the description is analyzed.

All the interviewed in the study describe themselves as victims. Throughout the narratives about crimes and encroachment in the camps the interviewed individual's take distance from the actions of the guards and the category concentration camp- placed. Retelling violations and resistance rituals show that the space for individuality in the camps were toughly limited but a resistance and status rituals together with adaptation to the living conditions in the camps seems to have generated a space for enhanced individualization. To possess somewhat control and have the opportunity to provide resistance seems to give an emotion of honor and self-esteem to the camp prisoners, not only during but also after the time of war.

Inledning

En lång rad av krig har utspelats i världen under det senaste seklet och individer med olika krigsminnen flyttar mellan länder, ofta som ett direkt resultat av kriget. Listan över flyktingar från olika krigsområden är lång – bara under de senaste trettio åren har till exempel kosovoalbaner, rwandier, somalier, irakier och afghaner blivit bestående grupper i många europeiska samhällen. Det är av stor vikt att sociologiskt studera moderna krigs konsekvenser för individer och grupper av individer. Exempelvis kan kriget i Bosnien och Hercegovina betraktas som ett belysande fall i krigets sociologi. Forskningsfältets skandinaviska relevans blir uppenbarad i studien av den sociala betydelsen av individer-

Goran Basic är verksam vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
E-post: goran.basic@soc.lu.se

nas krigsminnen. Bosnier som immigrerat på grund av 1990-talets krig utgör numera en bestående grupp i Skandinavien; i Sverige finns det exempelvis drygt 77 000 bosnier som ankommit under och efter kriget (Migrationsverkets tillståndsstatisik 2013a,b). Även de flesta bosnier som sökt asyl i Danmark och Norge har fått uppehållstillstånd och fått stanna av humanitära eller politiska skäl.

Bakgrunden till denna artikel är mellanmänskliga tolkningar av våld under 1990-talets krig i Bosnien och Hercegovina. I sin strävan att etniskt rensa ut bosniaker¹ och kroater från nordvästra Bosnien använde sig serbiska soldater och poliser bland annat av koncentrationsläger. Syftet med den etniska rensningen var att ta kontroll över det geografiska området genom att avlägsna bosniaker och kroater. Förutom koncentrationsläger omfattade den etniska rensningen i nordvästra Bosnien också en rad andra tekniker, såsom frampressad flykt, massmord, systematiska våldtäkter samt ekonomisk och juridisk diskriminering. Den gemensamma nämnaren var att krigsföringen riktades direkt mot civilbefolkningen, det vill säga den grupp som hade en annan etnisk identitet – målet var att göra livet omöjligt för bosniaker och kroater. Att bara fördriva dessa individer var inte tillräckligt, målet var att skapa en stämning så att de aldrig någonsin skulle våga återvända (Blum, Stanton, Sagi & Richter 2007; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T).²

I vetenskapliga rapporter och rättegångsdomar från Haagtribunalen, där livsvillkoren i koncentrationslägren avhandlas, kan vi utläsa att tillvaron där var präglad av förnedring, misshandel, rädsla och död. Fångar dog dagligen på grund av misshandel, planerade avrättningar, undernäring och sjukdomar. Internerna var så utmärklade att de inte kunde resa sig upp eller röra på sig (enligt rättegångsvittnen och intervjuade hade de flesta fångar gått ner cirka 20-40 kilo). Den allmänna stämningen gjorde att fångarna blev viljelösa och apatiska, och i texterna förmedlas bilden att de bara väntade på att bli dödade så att plågan skulle ta slut (Greve & Bergsmo; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T.; Case No.: IT-98-30/1-A.; Case No.: IT-95-8-S.; Basic 2007). I de tyska lägren under andra världskriget strävade man efter att döda på distans – lägren var högeffektiva och industrialiserade i sin verksamhet (Megargee 2013a,b; Bauman 1994). I nordvästra Bosnien utmärktes lägren istället av individualiserade brott där förbrytarna många gånger kände sina offer. Verktygen var förutom eldvapen även knivar, stålrör, elkablar och batonger. En intervju-

1 Bosnienmuslimerna började under kriget att identifiera sig som bosniaker. Begreppet bosniaker är egentligen ett äldre ord för "bosnier" och används numera i såväl officiella sammanhang som dagligt tal.

2 Historiken blir kanske något ensidigt inriktad på serbernas dåd, beroende på att nordvästra Bosnien etniskt rensades av serbisk polis och militär. I en annan studie (av en annan del av Bosnien) hade kroaters och bosniakers agerande kunnat uppmärksammas mer.

person, som i studien kallas Nesim, berättar om rädsla, misshandel och död i lägren:

Bakom ryggen Goran, bara en meter bakom dig så slaktade de och flådde folk. Det var skrik och oväsen. Det hände vid fötterna på dem som låg i sista raden, jag låg kanske i fjärde. Jag vet inte om du någonsin hört en människas skrik av ångest och smärta medan någon plågar henne. Det är en helt annan sak när någon gråter av emotionella skäl. Det går fortfarande kalla kårar igenom mig när jag hör någon gråta. Folk grät av plågan, de bad om att bli dödade så att de skulle slippa smärtan. Detta får ens blod att isa. Man äter inte, dricker inte eftersom de inte ger dig vatten, man får inte gå på toaletten, vi var som kycklingar. När de kallade på någon klarade man inte av att gå dit eftersom man höll på att svimma.

Med hjälp av analyserade sekvenser från kvalitativa intervjuer med exilbosnier som frihetsberövades som civila, och placerades i koncentrationsläger (Omarska, Keraterm och Manjaca³) i början av kriget, ger denna artikel en bild av hur före detta lägerfångar uppfattar de brott de utsattes för.

David Knottnerus (2005) efterfrågar mer forskning om *avritualisering* ("deritualization"), det vill säga ett avbrott i deltagande i den ritualiserade praxisen, och uppmärksammar ritualiserade individuella upplevelser i koncentrationsläger. Syftet med min artikel är för det första att upptäcka och beskriva de sociala interaktionsritualer som återges efter vistelse i koncentrationsläger. För det andra vill jag identifiera hur dessa interaktioner dramatiseras symboliskt, genom till exempel berättelser, gester, svordomar och annat vardagligt agerande. För det tredje vill jag analysera olika diskursiva mönster som medverkar i konstruktionen av kategorin "koncentrationslägerplacerad" samt urskilja hur aktörernas moral träder fram i dessa mönster. Min frågeställning är: Hur beskriver intervjupersonerna sin vardag i lägren? I det som följer vill jag belysa att sociala interaktionsritualer och symboliska dramatiseringar synliggörs när intervjupersonerna berättar om tillvaron i lägren. Detta är tydligt exempelvis när de talar om ...

- (1) ... ankomst,
- (2) ... toalettbesök,
- (3) ... övernattning,
- (4) ... mat och cigaretter.

Nedanstående analys visar att tolkningar av biografiska följder av våld under kriget är intimt förknippade med anpassningen till livsvillkoren i lägren.

3 Omarska är en by i nordvästra Bosnien som tillhör kommunen Prijedor. Omarskälägret var lokaliserat i Järngruvan Ljubijas administrationsbyggnader. Keraterm var en tegelstensbränningsfabrik i Prijedor före kriget. Manjaca är ett fjällmassiv i nordvästra Bosnien och före kriget hade jugoslaviska folkarmén träningsanläggningar på flera olika lokaliteter på massivet. När kriget i Kroatien började blev en del av komplexen koncentrationsläger för tillfångatagna kroatiska soldater och civila. När sedan kriget i Bosnien och Hercegovina började fortsatte Manjaca att användas som koncentrationsläger för civila bosniaker och kroater (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T.; Case No.: IT-97-24-T.; Case No.: IT-98-30/1-A.; Case No.: IT-95-8-S.; Basic 2007).

Metod

Material till studien samlades in genom kvalitativa intervjuer med nio före detta lägerfångar samt fyra nära anhöriga. Alla intervjuade bor numera i Sverige, Danmark eller Norge. Tre kvinnor och tio män (mellan 30 och 65 år gamla) intervjuades. Elva intervjupersoner kommer från kommunen Prijedor och de återstående två kommer från andra kommuner i nordvästra Bosnien. Intervjugruppen utgörs av tio bosniaker och tre kroater. Tio av intervjupersonerna bor i Sverige, två i Norge, och en i Danmark. Intervjuerna genomfördes från och med april till och med juni månad 2006.

Jag har försökt sätta in de berättelser som skapades under mina intervjuer i en kulturell och social kontext (Young 2000; Hochschild 1983/2003). Detta gäller också känslorna som framträdde under intervjun, som till exempel rädsla, skam, hat och glädje. (Jag bandade alla intervjuer och skrev anteckningar under samtalet. På så sätt kunde känslouttryck återges i beskrivningarna och iaktas i direkt interaktion.) Nesim berättar apropå livsvillkoren i lägren:

Min rädsla fick mig att svettas och jag såg ut som om jag just hade duschat. Det var som nu när jag återberättar det och det känns som om jag hade hög feber.

I fortsättningen av intervjun visar Nesim mig, och jag kunde se det på hans kortärmade tröja, att han hade svettats omfattande under intervjun (på ryggen och under armarna). Känslor formas och produceras inom givna kontextuella ramar (Young 2000; Hochschild 1983/2003: 132-133, 213). Känslor är en bestående del av interaktionen och kan användas på olika sätt. För det första kan vi presentera en specifik bild av oss själva, vi kan frammana en identitet. För det andra kan vi angripa den andras identitet under vår presentation (Young 2000; Hochschild 1983/2003: 225). Under intervjun berättar Nesim om sina känslor och visar känslornas fysiska form (omfattande svettning). Hans känslor kunde ha passerat relativt obemärkt under den intensiva intervjusituationen men Nesim väljer själv att uppmärksamma och demonstrera sina känslor.

I analysen ses känslouttryck som förstärkningar som, i linje med Youngs och Hochschilds perspektiv, medverkar till skapandet av berättarens offeridentitet. Flera intervjupersoner började gråta under intervjun. Jag blev också berörd flera gånger under intervjuerna och analysen (Kleinman & Copp 1993). Enligt Hochschild (1983/2003) utför människor emotionellt arbete ("emotional labor") i förhållande till normer som deklarerar vad som är rätt känslouttryck i en given situation. När våra emotioner aktualiseras utgår vi alltså ofta från den sociala kontext i vilken vi ingår. Vissa känslor kan anses vara olämpliga i vissa kontexter men lämpliga i andra och förmågan att visa eller dölja känslor avslöjar hur väl orienterad individen är i den specifika kontexten. Det som förväntades av mig, utifrån en konventionell syn på forskaren, var att jag skulle placera mina känslor inom parentes under materialinsamling och analys. Ibland var det svårt att göra, eftersom jag själv upplevde början av kriget i nord-

västra Bosnien som medlem av de etniska grupper som rensades från området. Aktualiseringen av mina känslor under arbetet har förstås påverkat studiens genomförande. Å ena sidan var jag medveten om den eventuella fara som mina känslor kunde skapa för vetenskapligheten i texten och jag arbetade intensivt och kontinuerligt för att framträda värderingsfri i analysen (Kleinman & Copp 1993).⁴ Å andra sidan hjälpte mina egna upplevelser från kriget i Bosnien mig att känna igen, förstå och analysera generella sociala fenomen som till exempel de interaktionsritualer som uppstår under en vistelse i koncentrationsläger.

Analytiska utgångspunkter

Denna artikel ansluter sig till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga beskrivningar betraktas både som diskursiva och erfarenhetsgrundade (Potter 1996/2007). Utöver denna allmänna utgångspunkt uppfattar jag ritualer som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag undersökt.

Randall Collins (2004) menar att det sociala livet utformas av en serie ritualer där individer möts och sammanlänkas genom att en gemensam intresspunkt väcker deras uppmärksamhet. I Collins (2004: 34) analys vidareutvecklas Émile Durkheims syn på det sociala livet med hjälp av Erving Goffmans teori om situationens betydelse. Enligt Durkheim (1897/1987) blir individer både reglerade och integrerade av samhället. Durkheim såg reglering som en tvingande kraft som binder individen till normer genom sanktioner och lag. Integration såg han som ett sätt att knyta individen till samhället genom *solidarit*et, *sammanhållning* och *ritualer*. Enligt Goffman (1959/1990) utspelas mellanmänsklig interaktion genom att aktörerna spelar sina roller inför *publiken* med hjälp av ett *manuskript* och olika *rekvisita*. Individernas samspel präglas av något som Goffman kallar medveten och omedveten intrycksstyrning ("impression management"), vilket innebär att människor försöker kontrollera och styra de uppfattningar andra bildar sig om dem. Individer definierar olika situationer för att veta hur de ska agera när de möter andra människor. Varje definition av en situationen har en moralisk karaktär – den talar om för oss vad vi bör göra och vilka handlingar vi tycker är rätta eller felaktiga. Detta

4 Jag har under arbetet med denna studie ställts inför ett dilemma i och med att jag själv har en bakgrund från nordvästra Bosnien och följaktligen blivit djupt emotionellt berörd vid flera tillfällen under intervjuerna. Jag skriver att "jag arbetade intensivt och kontinuerligt för att i analysen framträda värderingsfri", och jag är medveten om att det kloka i en sådan strategi kan diskuteras, och att risken finns att författaren här framlägger ett objektivitetsideal som inte kan levas upp till (Kleinman & Copp 1993). Under analysen strävade jag efter att inte homogenisera och kollektivt skuldbelägga någon av parterna i kriget (se fotnot 2 i denna text). Dessutom har jag i den efterföljande analysen avlägsnat information om aktörernas etniska bakgrund. Det är mitt medvetna val att inte fokusera på etnisk bakgrund med förhoppningen att detta arbetssätt istället sätter fokus på det sociala fenomenet interaktionsritualer i koncentrationsläger.

moraliska accepterade respektive avståndstagande kan ske under ett kortvarigt interaktionstillfälle eller under en långvarig interaktionskedja (Goffman 1967/1982).

Collins poängterar att när individer förflyttas mellan olika situationer kan de inte bortse från upplevelsorna från tidigare situationer; tidigare situationer sammanfogas med nya. Dessa upprepade interaktioner där individer visar respekt och aktning för heliga objekt eller laddade symboler ("sacred objects"; "sacred symbols"), kallar Collins för interaktionsritualer (Collins 2004: 58-59, 109).

Tidigare upplevda situationer fyller individerna med en viss emotionell energi ("effervescence"), menar Collins (2004: 109). Förflyttning mellan olika situationer medför att individer har med sig denna emotionella laddning från tidigare förhållanden. Känslor är närvarande i alla sociala situationer och därmed en given dimension i ett socialt samspel (Young 2000; Hochschild 1983/2003). Hochschild (1983/2003) menar, som jag tidigare nämnt, att individer utför ett emotionellt arbete i förhållande till de normativt "rätta" känsloregler som råder i en given situation ("emotional control"). Känslorna antyder antingen en moralisk acceptans eller ett avståndstagande från den beskrivna verkligheten. Collins (2004: 12) skriver följande om grupper, ritualer, moral och känslor:

Again the thrust of the argument, and the logic of the evidence, is comparative: moralities vary with the organization of the group; change in group structure changes moralities. /.../ In fact, a whole range of moralities has emerged as different kinds of ritual practices have been discerned for different groups and historical periods. /.../ New social connections can be established by extending rituals to new participants; and those excluded by rituals from group structures can tight their way into membership ...

Moral uppstår i interaktionen mellan människor, och särskilt i mötet med grupper som avviker från den moral som en berättare uppfattar som "rätt" moral. Den återgivna moralen måste, oavsett om den ses som *rätt* eller *felaktig*, ageras av konkreta personer, och den kan omdefinieras, förändras, nyproduceras och omkonstrueras. Med Collins vokabulär: en lyckosam medverkan i dylika ritualer skapar och återskapar moralen samt känslan av samhörighet och uppkomst av andra heliga objekt som i sin tur används i nästkommande ritualer (Collins 2004: 79-101, 150-151, 183-222).

Ett koncentrationslägers interaktionsritualer kan sägas producera ett särskilt sorts själv – ett nedvärderat själv som kännetecknas av moralisk utmattning eller upplösning. I Erving Goffmans (1961/1990: 12-74) analys av totala institutioner uppmärksammas det förödmjukade självvet, det vill säga den växling i en intagens moraliska karriär som en fängelsevistelse åstadkommer genom interaktionsritualer – särskilda inträdesritualer, fängvaktares misstroende, samt fysiska och mentala kränkningar.

I efterföljande avsnitt analyseras framför allt ritualer för lägervakternas maktutövande och dessa ritualers bemötande från fångarna, som sedan yttrar sig i motstånd eller anpassning och resignation. Max Weber (1922/1968) uppfattar makt som en direkt handling från en aktör X som tvingar en aktör Y att handla enligt X:s vilja, även om handlingen strider mot Y:s intressen eller vilja.⁵ Collins (2004: 115-118, 284-288) är inspirerad av Webers perspektiv när han skriver om makt, konflikt, solidaritet, motstånd och status. Collins menar att maktutövning, på alla sociala arenor, möter alltid motstånd från andra människor och därmed genererar nya konflikter. För Collins (1992/2008: 40) är ”konflikt och solidaritet två sidor av samma mynt”. Mobilisering mot en fiende leder ofta till solidaritet hos vissa grupper och omvänt (Collins 1992/2008: 34-41).

I analysen formuleras dessutom ett antal olika subritualer såsom maktritualer, kränkingsritualer, motståndsritualer och statusritualer. Dessa ritualer i koncentrationslägret går inte att skilja från övriga sociala interaktioner. Koncentrationslägrets ordning, rutiner, fångarnas sätt att behärska sig och inte öppet visa motstånd, deras sätt att förklara och uppmärksamma makt, kränkning, status och motstånd – sådana fenomen skapas och återskapas i en myriad av vardagsinteraktion.

Berättelser om ankomst

Alla intervjuade före detta koncentrationslägerfångar berättar att de placerades i koncentrationsläger som civila, obehäpnade och ofarliga för de vakter som misshandlat och nedvärderat dem. När Nesim beskriver transporten och sin ankomst till koncentrationslägret säger han med sorglig röst:

Det var smockfullt i lastbilen. Den åkte nu mot Gomjenica⁶ och tog sedan vägen mot Omarska /.../ Vi var törstiga, en droppe vatten var värd mer än hela Prijedor, Sverige ja hela Europa. Bara en droppe vatten. Man var rädd, svettades, man såg folk på pisten⁷, kanoner, pansartransportvagnar, stridsvagnar mm. Vakter stod och vaktade folk som satt ner på pisten, de var packade som sardiner /.../ De körde oss tillbaka till polishuset och sedan till Keraterm dit vi kom vid niotiden. Vi var de första lägerfångarna som anlände till Keraterm. De öppnade bara grindarna och placerade oss i hangaren där pallarna stod. Lokalen var väl en 15-20 meter djup och de stuvade in 400-500 personer. Där hittade vi pallar och någon hade en filt med sig, jag hittade lite kartong och la den på pallen. Man började förbereda sig för utomhusliv. /.../ Sen kom ytter-

5 Något förenklat kan vi säga att Weber uppmärksammar två dimensioner av maktrelationer i situationer som innehåller våld. Den första dimensionen upprätthålls genom våldsutövning eller hotelser om våldsutövning. Den andra dimensionen upprätthålls genom att de utsatta ger upp eller viker sig och går med på våldsutövarens makt. Våldsutövarens makt innefattar ofta att en order med ett bestämt innehåll följs av några särskilda individer (Collins 2008; Collins 1986; Weber 1922/1968).

6 En by i nordvästra Bosnien.

7 Pista är en benämning på en asfalterad yta framför ett administrativt hus i Omarskalägret.

ligare 6 bussar från Puharska Donja⁸. De hade inte blivit insläppta i Omarska därför kördes de till slakthuset för att sedan hamna i Keraterm. Där övernatade vi och alla ställde samma frågor: varför jag, varför tog de mig? Folk hade blivit fångade på gatan och många hade bara shorts och t-tröjor på sig och sandaler på fötterna. Folk som var helt oskyldiga, utan anledning ...

Nesims första kontakt med livsvillkoren i lägret verkar vara genomsyrad av brist på förklaringar till varför detta hände. Hans återgivning kan, med Goffmans (1961/1990: 67) terminologi, ses som en sorglig berättelse ("sad tale"), ett slags klagovisa där han förklarar att han inte tillhör de legitimt placerade. Även Scott och Lyman (1968: 52) skriver om "sad tales" i sin artikel om förklarande redovisningar ("accounts"). De menar att aktörer ofta förklarar det som avviker eller bryter mot deras förväntningar. På ett sådant sätt reparerar aktören tveksamheter under en interaktion genom att neutralisera något som inträffat eller eventuella följder av det inträffade (Scott och Lyman 1968). Genom sin sorgliga berättelse tar Nesim även avstånd från vakterna i lägret, det vill säga de som representerar koncentrationslägret som en institution.

Identitetsskapande sker bland annat genom en interaktiv aktivitet, ett avståndstagande från *de andra* (Goffman 1961/1990). I Goffmans studie kan vi utläsa ett flertal sätt att ta avstånd och på så vis bedriva sitt identitetsarbete. Ett sätt är att ta avstånd från en kategori och visa att man inte tillhör den. Ett annat sätt är att ta avstånd från en tilldelad status. Nesim tycks i citaten ovan göra liknande avståndstaganden. Återgivningen av ankomsten till koncentrationslägret visar att Nesim inte tillhör de legitimt placerade – han tar avstånd från kategorin "koncentrationslägerplacerad". Dessutom tar Nesim avstånd från den status som tilldelats honom, nämligen statusen som koncentrationslägerplacerad.

Tidigare forskning som handlar om ankomsten till koncentrationsläger presenterar bilden av fångarnas avståndstagande från vakternas handlingar och från en påtvingad status som lägerfånge. Fångarna framställs i dessa studier vanligtvis som offer och vakterna som förövare (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953).

Nesims ankomst till lägret kan ses som en individförflyttning från ett visst socialt sammanhang till ett annat – från friheten till fångenskap. Tillvaron i lägret kan ses som en struktur där individens ritualiserade interaktioner skapar rörlighet inom ramen för lägrets system men inte utanför systemet. Oavsett vilket perspektiv vi väljer som förklaringsmodell så kantas Nesims tillvaro av flera avbrott i deltagandet i den ritualiserade praxisen i det vanliga sociala livet. Med Knottnerus (2005) ord avritualiseras Nesims livsvillkor i relation till hans tidigare och framtida livsvillkor.

Inspirerad av Goffmans och Collins analyser av interaktionsritualer utveck-

8 En by i nordvästra Bosnien.

lar Knottnerus (1997) en teori om ”strukturell ritualisering” (”structural ritualization theory”) som kan ses som en teori om den rituella praxisen. Knottnerus fokuserar i sin analys på kedjor av interaktionsritualer där det rituella uppfattas ha en viktig roll i det sociala livet. Det som står i centrum för teorin är den roll som ritualer spelar för grupper och för individen i myriaden av vardaglig interaktion. Knottnerus menar att ritualer är en viktig del av det dagliga sociala livet och att individer med hjälp av dessa strukturerar olika sociala aktiviteter. I Thornburg, Knottnerus & Webb (2007) undersöks exempelvis hur den rituella praxisen störs i samband med katastrofer och hur individer hanterar dessa störningar. Avritualisering manifesteras tydligast genom individens passiva framträdande (tillbakadragandet från den uppstådda situationen) och identitetsförlust i samband med katastrofer (Thornburg, Knottnerus & Webb 2007: 164).

Nesims avståndstagande från de andra och från en påtvingad statusställning, aktualiseras när han återberättar sina erfarenheter från koncentrationslägret. På så sätt blir Nesims berättelser ett uttryck för avritualisering i relationen till hans tidigare upplevelse, om vi lånar Knottnerus (2005, 1997) begreppsapparat.

Den rituella praxisen störs i samband med katastrofer och individer återberättar dessa situationer efterhand – individer dramatiserar symboliskt sina upplevelser. Emellanåt är berättelser om katastrofer sorgliga och individer tar avstånd från andra individer, från kategorier och från tilldelad status. Detta verbala avståndstagande aktualiserar bilden av en aktiv och kompetent aktör, en aktör som fortfarande strider. Detta är delvis i kontrast till Thornburg, Knottnerus & Webb (2007: 164) som menar att avritualisering manifesteras tydligast genom individens passiva framträdande.

Berättelser om toalettbesök

Toalettbesök i koncentrationsläger kan ses som en särskild interaktionsritual. Det är en upprepad aktivitet under dagen som utspelas i relationen med övriga intagna och vakter. En gemensam nämnare i intervjupersonernas berättelser om förhållandena i lägren är att de misshandlades vid toalettbesöken. Dessa beskrivningar laddas med symbolik och förstärks med känslor. I Nesims beskrivning av förhållandena kring toalettbesöken framträder två tydliga konstruktioner. Å ena sidan framställer Nesim sig själv som offer i situationen, å andra sidan tar han avstånd från lägervakternas agerande. Under intervjun blir han ilsken flera gånger och han svettas ymnigt. Nesim berättar:

Jag skulle gå på toaletten eftersom jag fått dysenteri och jag såg att det var ledigt, efteråt när jag var färdig och skulle gå därifrån såg vakterna mig och undrade vad jag gjorde där. De var två stycken och de började omedelbart förhöra mig. De frågade vem jag röstat på, de trakasserade mig och började sedan slå mig. Jag fick en spark av hans militärkänga och det kändes som hela mitt inre blev ommöblerat. Jag är ju mager. Det var inte rädslan som fick mig att

skita på mig, när jag nu måste tala klarspråk, det var dysenterin, det var bara vatten. Allt bara far igenom en på en sekund, man får ont i magen och svimmar av smärtan. Det gjorde jag mot slutet. /.../ Jag gick bort till vattenslangen och tvättade kalsongerna.

Som jag tidigare nämnt uppmärksammar Goffman (1961/1990: 12-74) det förödmjukade självet som uppstår genom koncentrationslägers interaktionsritualer. I ovannämnda citat har vi en berättelse som beskriver hur det *förnedrade självet* inverkar på individens identitet och tvärtom. När vakter misshandlar en fånge på toaletten och han sedan med avföring i sina kalsonger måste gå därifrån för att tvätta dem blir förnedringen både fysisk och mental.

Med Collins begreppsapparat kan ovannämnda återberättade förnedring benämnas som kränkningsritualer. Dessa ritualer tycks medverka till individens moraliska utmattning och med tiden sker en växling i en intagens moraliska karriär. Vi kan anta att Nesims resa till det nya förödmjukade självet börjar vid ankomsten till lägret och kantas av många interaktionsritualer: särskilda inträdesritualer, fångvaktares misstroende, fysiska och mentala kränkningar och inte minst den tidigare återberättade kränkningen och misshandeln vid toalettbesöket.

Genom att återge kränkningsritualer och ta avstånd från vakternas agerande konstruerar Nesim detta agerande som moraliskt förkastligt. Nesim antyder att han upplevde identitetsförlusten i samband med ovannämnda trauma (Thornburg, Knottnerus & Webb 2007: 164). En individ blir stigmatiserad om den inte får ett fullt erkännande i sina sociala identiteter, menar Goffman (1963/1990: 11-55). Stigmatisering verkar kunna uppkomma som ett resultat av kränkningsritualer. Goffman analyserar tre typer av stigma: kroppsliga missbildningar; "tribal" stigma som grundar sig på etnisk tillhörighet och stigma som fläckar på ens personliga karaktär som relaterar till "mentala rubbningar", såsom alkoholism med mera. Gemensamma nämnare för alla stigmatyper är att den stigmatiserade individen skulle ha accepterats i de allmänna sociala ritualerna men att ett stigma gör att hon eller han blir avlägsnad ur gemenskapen (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953; Freidson 1983; Goffman 1963/1990: 11-55).

Arlene Steins (2009) analys av 138 intervjuer med överlevande koncentrationslägerfångar efter andra världskriget visar att den beskrivna stigmatiseringen som framträder i intervjuerna – i relation till intervjupersonernas egna erfarenheter i lägren och samhällsmedlemmarnas bemötande efter kriget – skapar en interaktionskedja som tycks ha påverkat identitetsskapande och återskapande hos de intervjuade. En liknande ritualiserad identitetsdynamik tycks framträda i intervjupersonernas berättelser i denna studie. Avritualisering som gestaltas genom identitetsförlust, stigma, återgivningar av kränkningsritualer samt konstruktionen av de andras agerande som moraliskt förkastligt antyder

vikten av oavbrutna ritualer – dessa ritualer som präglat livet före placeringen i läger.

Berättelser om övernattning

Även övernattning kan ses som en interaktionsritual i ett koncentrationsläger. Det är en nödvändig aktivitet i individens liv, den upprepas och den sker i nära anslutning till andra människor (intagna och vakter). Enligt alla intervjupersoner i denna studie var övernattningsförhållandena i lägren dåliga. Lokalerna var vanligtvis gamla kontor eller omklädningsrum och de var överfulla med intagna som oftast varken kunde sitta eller ligga på golvet. Dessutom utpressades och misshandlades intagna när de skulle sova. När Sanel berättar om övernattningen i lägret återger han särskilt viktiga objekt (Collins 2004: 58-59, 109). Han berättar upprört:

Det var hemskt, 150 personer trycktes in i ett rum på nio kvadratmeter, man kunde inte andas. En vakt kom in och kastade in en skokartong och sa att han ville ha 500 DM⁹ annars skulle han låta oss få kvävas till döds i rummet. Många hade inga pengar andra hade lite men då vi inte lyckats samla ihop pengarna började de slå de första som stod vid dörren. Detta var en grymhet som inte går att återberätta eller beskriva.

Sanels beskrivning av förhållandena under övernattningarna laddas med dramatiseringar av olika objekt ("rum på nio kvadratmeter"; "skokartong"; "500 DM"; "pengar"). Dramatiseringar kan försvara en speciell beskrivning mot alternativa tolkningar (Potter 1996/2007: 107-108, 121-129; Goffman 1959/1990: 23-25). Den dramatiserade framställningen kan framföras med olika grad av intensitet. En särskilt kraftfull beskrivning skapar en mer färgstark bild eftersom den metaforiska karaktären ger sådana framställningar mer intensitet (Drew och Holt 1988).

Sanels färgstarka bild verkar skapa och återskapa inslag av maktdemonstrationer och kan med Collins (2004: 348-351) ord kallas för *maktritualer* (se även Collins 2004: 115-118, 284-288; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Övernattningarna i lägren kan ses som en upprepad interaktion där lägerfångarna förmodligen skulle värdera utrymme och lugn och ro högt. Istället tvingas lägerfångarna in i överfulla lokaler där de blir utsatta för utpressning och misshandel. I Sanels beskrivna maktritual synliggörs hans offeridentitet som skapas, återskapas och bevaras i motsats till *de andra* – vakterna. Dessutom visas att bilden av det moraliskt felaktiga handlandet skapas och återskapas i Sanels identitetsarbete. I Sanels berättelse finns en tydlig koppling mellan hans gestaltning av offeridentitet och vakternas moraliskt felaktiga handlande.

9 Tyska mark, cirka 2400 svenska kronor eller 250 euro.

I den beskrivna sekvensen uppmärksammar Sanel även ”en vakt” som konstrueras som särskilt viktig. Den dramaturgiska roll som vakten får av Sanel är rollen som ordergivare (”kastade in en skokartong och sa ...”). Samtidigt placerar Sanel sig själv (och övriga intagna) i rollen som ordertagare. Collins (2004: 348) skriver följande om individer som ger och tar order:

Order-giving makes one proud, self-possessed, and identifying with the symbols in terms of which one gives orders. Persons enacting power rituals are frontstage personalities, identifying strongly with their official self, which they regard as more significant than their private self. At the other pole are order-takers, those who have no alternatives but to put up with them. Order-taking creates a backstage personality; they identify against the frontstage show that controls them, and are cynical and alienated from authority to the extent that they have private backstages on which they can be free of official formality.

I Sannels berättelse gestaltas vakten som uppfylld av och välidentifierad med sitt officiella själv. Han beskrivs som välförankrad med symbolerna vilket tar sig uttryck i vilka han ger order (”han ville ha 500 DM annars skulle han låta oss få kvävas till döds i rummet”). Sanel framställs, i rollen som ordertagare, som en individ som inte har några alternativ, men som står ut med situationen som uppstått.

I tidigare forskning som behandlar livsvillkoren i koncentrationsläger kan utläsas att ritualer för maktutövande från lägervakternas sida ofta bemöts av fångarna i form av motstånd eller anpassning och resignation (Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953). I min studie återges de sociala interaktionsritualerna efter vistelse i koncentrationsläger ofta som symboliska dramatiseringar – vanligtvis med ett mål att försvara den speciella berättelsen mot alternativa tolkningar. Maktritualer från lägervakternas sida och dessa ritualers bemötande från fångarna yttrar sig efterhand, som resignation, motstånd eller anpassning, vilket är i linje med tidigare forskning (se i nästa avsnitt om motstånd och anpassning).

Berättelser om mat och cigaretter

Matintag kan, likt övernattning och toalettbesök, ses som en interaktionsritual. Enligt de intervjuade delades maten ut på följande sätt: De intagna ställdes först upp i grupper om cirka 30 personer och de kunde därefter få vänta i flera timmar innan det var dags för deras grupp. På vägen till matbepisningen fick fångarna springa gatlopp genom en korridor av lägervakter som slog de springande, vanligtvis med stålrör, batonger och elkablar. Föll man under gatloppet genom korridoren blev man ibland misshandlad till döds. Den enda måltiden under dagen bestod vanligtvis av ”vattensörja till soppa” och hundra gram bröd.

Måltiden pågick knappt mer än tre minuter och fångarna blev även misshandlade under själva måltiden. Det uppfattades som svårt att undvika alla slag – att få i sig maten skedde till priset av att få stryk (Basic 2007: 36). Med ilska i rösten skildrar Asim hur matutdelningen gick till:

Det stod tio vakter på en sida och tio på den andra. Alla hade de stålrör och i bästa fall batonger. Medan man passerade så slog de. Där gick vi och försökte ta skydd bakom varandra men fem-sex slag var det minsta alla fick ta emot. Man fick äta snabbt eftersom tio av vakterna gick omkring och slog i borden och skrek att vi skulle skynda på. Man sörplade i sig sin soppa och fick på vägen tillbaka åter utstå slagen. Folk blir som djur helt enkelt, i dag har jag svårt att föreställa mig detta men jag vet att det skulle kunna ske igen. En man lät de ligga bland oss i femton dagar tills han till slut dog av sina skador. Maskar hade börjat krypa i hans öppna sår men de slängde ut honom bland oss andra fångar på pisten. De hade redan dödat tusentalet men den här mannen lät de dö mitt ibland oss i svåra plågor, kunde de inte bara ha dödat honom? Sedan låg han död ibland oss i ett par dagar. Där gick vi och trampade på honom och stod uppställda för att få gå och äta. En sån ordning, man ställde upp sig och fick stryk för att få äta lite unken soppa som gjorde att man överlevde.

Enligt flera intervjupersoner hoppade fångar ibland över måltider för att undvika misshandeln. Rasim berättar med ironi och skratt:

... jag åt inte på 24 timmar eller 48 timmar ibland, inte för att jag inte ville eller att det inte fanns mat utan för att man blev slagen, torterad – därför lät man hellre bli att äta.

Asim är arg när han berättar medan Rasims berättelse är kryddad med ironi och skratt. När aktörer berättar med tydliga känslouttryck ges extra tyngd åt argumentationen i en berättelse, menar Potter (1996/2007). Att berätta på ett sådant sätt om mat ger denna kategori status som en laddad symbol. Mat är en nödvändighet för överlevnad men också symboliskt viktig. Maten gestaltas som en konstruktion som skapas utifrån upprepade kränkingsritualer och maktritualer men även *motstånds-* och *statusritualer* (Collins 2004: 115-118, 284-288, 348-351; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Kränkingsritualer aktualiseras i Asims framställning av det förnedrade självet ("folk blir som djur helt enkelt"). Nedsättning av ens individvärde och omgivningens brist på erkännande av förkrigstidens roller gör sig gällande när Asim betecknar sig själv som ett djur. Den identitetsförlust i relation till förkrigstidens roller som Asim tycks framställa, är ett resultat av självets förnedring. Maktritualerna i Asims beskrivningar träder in i nästan varje segment av beskrivningen av förhållandena vid matutdelningen. Vakternas ritualiserade interaktion med fångarna där upprepad misshandel förekom frekvent är tydliga exempel på ett maktutövande som resulterade i "en sån ordning", om vi lånar Asims uttryck.

Hur och var kan vi se motstånds- och statusritualer i det empiriska materia-

let? Goffman (1961/1990: 61-66) skriver att anpassningen till en total institution erbjuder ett visst utrymme för olika individualistiska sätt att hantera den. Enligt min mening kan motstånds- och statusritualer urskiljas just i de empiriska exempel som belyser anpassningen.

Goffman (1961/1990: 61-66) skriver om fem anpassningssätt. *Att dra sig undan situationen* ("situational withdrawal") går ut på att den intagne bara uppmärksammar händelser i sin närmaste omgivning. Han är tyst och stirrar in i väggen – han är avhumaniserad. Den *omedgörliga linjen* ("intransigent line") kännetecknas av att den intagne avsiktligt vägrar att samarbeta med personalen. *Kolonisering* ("colonization") går ut på att den intagne finner sig till rätta i den nya miljön och nöjer sig med den lilla belöning som han får av institutionen. *Omvändelse* ("conversion") kännetecknas av att den intagne verkar ta över personalens syn på honom och provar att spela rollen av den idealiske fången – den intagne imiterar då personalen i språk och beteende. *Att ligga lågt* ("playing it cool") är det vanligaste anpassningssättet enligt Goffman. Det går ut på att de intagna väljer ett av de fyra ovannämnda anpassningssätten utifrån den aktuella situationen och att de på detta vis hanterar de institutionella påfrestningarna.

Gestaltade makt- och kränkningsritualer visar att utrymmet för individualitet i lägren var ytterst begränsat. Många fångar använde sig, enligt de intervjuade, av anpassningssätten *att dra sig undan situationen* och *att ligga lågt*. Berättelser som har inslag av motståndsritualer blir synliga om vi analyserar motstånd som ett svar på en påtvingad social kontroll (Collins 2004: 297; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). I studiens empiriska material finns det få exempel av hjältebeskrivningar – då en hjälte träder fram och öppet säger emot vakter. *Den omedgörliga linjen*, det vill säga motstånd, kan anas i Rasims påpekande att han ibland hoppade över måltider för att undvika misshandeln. Rasim vägrar att samarbeta med vakterna för att han inte vill genomföra ett gemensamt projekt – matutdelningen.

Rasims beskrivning kan tolkas som en dramatisering av vikten av att hålla sig osynlig för vakterna. Att vara osynlig betyder utifrån Collins (2004) och Goffmans (1959/1990, 1961/1990, 1963/1990, 1967/1982) perspektiv att individen avsiktligt deltar i skapandet och bevarandet av ett förnedrat själv men på ett mer allmänt och diffust sätt, för att leda bort förnedrarens uppmärksamhet (med syftet att överleva). Detta kan i sin tur ses som ett slags motståndsritual (Collins 2004: 297; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Uttrycken för *den omedgörliga linjen* och *att ligga lågt* i ovannämnda citat visar på motståndsritualer som blir synliga när fångarna återger hur de hanterade påfrestningarna.

Att bli synlig i lägret betydde, å ena sidan, att man kunde utsättas för misshandel med döden som resultat, å andra sidan att man kunde få en fördelaktig

ställning jämfört med andra fångar – en statusställning. Glad och berörd berättar Rasim att han fick mat av en vakt som han lärde känna i lägret:

Nästa gång när han kom till vakttjänstgöringen kallade han på mig och gav mig en kvarts limpa bröd, en kvarts limpa det var mycket, det kändes som en hel bil. En kvarts limpa och kokt oxkött som vaktarna fått att äta, helt jävla otroligt Goran, sen fick jag en cigarett. Jag började få lite hopp om att någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig.

Rasim är storrökare och under den fortsatta intervjun beskriver han den ritualiserade njutningen som denna gåva i form av en cigarett tillförde hans tillvaro i lägret (Collins 2004: 297-344). Andra intagna kunde använda cigaretter som en bytesvara. Nesim berättar exempelvis att hans fru skickade ett paket med cigaretter, mat och pengar till honom genom en vakt. De heliga objekten (paket, cigaretter, mat och pengar) och deras symboliska värde medverkar i olika ritualer, exempelvis maktritualer (de som har makt kan ordna paket, cigaretter, mat eller pengar). Dessa objekt skapar tillträde till andra symboler som i sin tur medverkar till skapandet av exempelvis statusritualer (Collins 2004: 115-118, 284-288, 348-351; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968). Fångarna som fick paket, cigaretter, mat eller pengar fick även en särskild statusställning i lägret. Collins (2004: 347) skriver följande om statusritualer:

On the dimension of status rituals, persons differ in how close they are to the center of attention and emotional entrainment: the person who is always at the center, those close by or sometimes in the center, those further out, marginal members, non-members.

Ovan beskrivna statusritualer är en produkt av den upplevda och efterhand gestaltade myriaden av vardagliga samspel som kan urskiljas i Rasims berättelse (Knottnerus 2005, 1997; Thornburg, Knottnerus & Webb 2007). Där framträder identitetserkännande ("någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig"), känslomässigt engagemang ("helt jävla otroligt Goran") och olika laddade symboler ("en kvarts limpa bröd", "en hel bil", "en cigarett").

Ett samarbete mellan vakterna och fångarna återberättas emellanåt av intervjupersonerna. Det förekom smuggling av cigaretter och kex och vissa intagna sålde åt vakterna och angav ibland de fångar som hade pengar så att vakterna rånade eller dödade dessa på nätterna (Basic 2007: 41). Nesim dramatiserar interaktionen som utspelade sig mellan vakter och fångar:

Ett paket kex och ett paket cigaretter med risken att bli upptäckt och då kunde de komma på natten och döda dig. De ville ha pengar och därför var det bäst att ligga lågt.

Nesims berättelse präglas av konstruktiva råd om hur man överlever en sådan påfrestande situation. Uttrycket "därför var det bäst att ligga lågt" kan ses som en markering av att beroende på den aktuella situationen så bör en intern välja om han ska dra sig undan eller träda fram och interagera (exempelvis med

en vakt som tar emot paket till intagna). Ibland kunde samarbetet likna det ovanbeskrivna anpassningssättet, nämligen omvändelse (Goffman 1961/1990: 63-64). Ivo berättar:

Lako (en medintagen som Ivo kände före kriget) blev helt galen. Han bestämde ordningen i vårt rum och när vi skulle äta ... han betedde sig värre än en vakt.

Elmer Luchterhand (1953) analyserade 52 intervjuer med före detta koncentrationslägerfångar efter andra världskriget. Luchterhand fokuserar i sin analys på de interaktiva mönster som skapas i mellanmänniska relationer under vistelser i läger och som återberättas efter kriget. Luchterhand analyserar, bland annat, fångarnas beskrivningar av att dela mat med andra fångar och att stjäla från dem. Studien visar att de intagna i lägren framställer *de andra* (kritiserade fångar) som att de förändrats i sin personlighet, tagit över vakternas värderingar och identifierat sig med vakterna.

I Ivos berättelse synliggörs en liknande omvändelse som Goffman och Luchterhand uppmärksammar. Lako framställs som att han tagit över vakternas syn på hans förnedrade själv och att han provar att spela rollen som den perfekta fången. Ivo verkar ha sett detta som en statusmarkering eller som ett irrationellt beteende ("han blev helt galen").

I berättelserna om fångarnas balansgång mellan olika anpassningssätt, där olika laddade objekt dramatiseras, synliggörs statusritualer. I enlighet med Collins (2004: 79-101, 150-151, 183-222) perspektiv kan dessa användas i nästkommande ritualer – som till exempel i handelsritualer (med cigaretterna man fick). De ovanstående exemplen visar på tendensen att även fiender kan samarbeta men det kräver alltså interaktion, rolltagande och definierande av gemensamma heliga objekt.

Avritualisering, det vill säga avbrottet i deltagande i den ritualiserade praxisen i samband med katastrofer, dramatiseras ofta symboliskt efterhand. I dessa återberättade dramatiseringar kan maktritualer, kränkingsritualer, motståndsritualer och statusritualer konstrueras. Sådana fenomen går inte att skilja från övriga sociala interaktioner. Min studie visar att koncentrationslägrets ordning och rutiner samt fångarnas sätt att behärska sig och inte öppet visa motstånd och deras sätt att uppmärksamma och förklara makt, kränkning, status och motstånd skapas och återskapas i en myriad av vardagsinteraktioner.

Avslutning

Under kriget i nordvästra Bosnien var civila en direkt måltavla för – och deltagare i – krigshandlingar. I denna artikel har jag dels beskrivit några sociala interaktionsritualer som uppstod i koncentrationslägren under detta krig, dels identifierat hur dessa interaktioner dramatiseras symboliskt. Dessutom har jag analyserat den moral som träder fram i dessa interaktioner.

I de empiriska exempel som analyserats synliggörs lägerfångarnas offeridentitet, vilken skapas, återskapas och bevaras i motsats till *de andra* – lägervakterna. I lägerfångarnas gestaltning av offeridentitet presenteras deras förödmjukade själv genom avståndstaganden från lägervakterna. Lägerfångarnas nya (förändrade) moraliska karaktär presenteras som en produkt av vistelsen i lägren och upprepade kränkings- och maktritualer. Betydelsen av lägervakterna betonas i dessa ritualer där fångarnas nya själv, som kännetecknas av moralisk upplösning och utmattning, träder fram (Goffmans 1959/1990, 1961/1990, 1963/1990, 1967/1982; Collins 2004; Collins 1992/2008: 34-41; Weber 1922/1968).

Dessutom återger lägerfångar bilden av det moraliskt felaktiga handlandet som skapas och återskapas i deras identitetsarbete. Moralen som skapas i samtalen kan ses som en produkt av interaktionsritualer. Den kan förändras, nyproduceras, omkonstrueras och omdefinieras. Moraliska konstruktioner verkar bli till med hjälp av förstärkningar i beskrivningarna, som exempelvis att uppmärksamma och/eller uppvisa känslor.

Intervjupersonernas avståndstagande från vakternas agerande och från en påtvingad status som lägerfånge kan tolkas som ett uttryck för avritualisering i relationen till deras tidigare upplevelse. Den efterhand gestaltade myriaden av vardagliga samspel som analytiskt kan urskiljas i intervjupersonernas berättelser synliggör kränkings-, makt-, motstånds- och statusritualer. I dessa framträder intervjupersonernas identitetsförlust ("folk blir som djur helt enkelt"), identitetserkännande ("hopp om att någon ändå vakade över mig eller såg positivt på mig"), känslomässigt engagemang ("helt jävla otroligt Goran") och olika laddade symboler ("en kvarts limpa bröd", "en cigarett") (Knottnerus 2005, 1997; Thornburg, Knottnerus & Webb 2007; Megargee 2013a,b; van Ree 2013; Suderland 2010; Stein 2009; Round 2006; Jensen 2002/2005; Bauman 1994; Ryn 1990; Luchterhand 1953).

Gestaltade kränkings- och maktritualer visar att utrymmet för individualitet i lägren var starkt begränsat, men motstånds- och statusritualerna och anpassningen till livsvillkoren i lägren tycks ändå ha frambringat ett visst utrymme för förhöjd individualisering. Möjligheten att ge motstånd och besitta någorlunda kontroll verkar ge en känsla av heder och självaktning för lägerfångarna, inte minst nu efter kriget.

Litteraturförteckning

- Basic, Goran, 2007. *Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Bassiouni M. Cherif & Manikas M. Peter, 1994. *The policy of ethnic cleansing. Annex IV. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I)*. New York: United Nations.

- Bauman, Zygmunt, 1994. *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Blum, Rony; Stanton, Gregory H.; Sagi, Shira & Richter, Elihu D., 2007. "Ethnic cleansing' bleaches the atrocities of genocide", *European Journal of Public Health* 18(2), s 204-209.
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in case of Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-98-30/1-A. Judgment in case of Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcać från den 28 februari 2005. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-95-8-S. Judgment in case of Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Collins, Randall, 2008. *Violence. A Micro-sociological Theory*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, Randall, 2004. *Interaction Ritual Chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, Randall, 1992/2008. *Den sociologiska blicken. Att se bortom det uppenbara*. Lund: Studentlitteratur.
- Collins, Randall, 1986. *Weberian Sociological Theory*. New York: Cambridge University Press.
- Drew, Paul & Holt, Elizabeth, 1988. "Complainable Matters: The Use of Idiomatic Expressions in Making Complaints", *Social Problems* 35(4), s 398-417.
- Durkheim, Émile, 1897/1987. *Suicide. A study in sociology*. Edited with an Introduction by George Simpson. London: Routledge & Kegan Paul LTD.
- Freidson, Eliot, 1983. "Celebrating Erving Goffman", *Contemporary Sociology* 12(4), s 359-362.
- Goffman, Erving, 1967/1982. *Interaction Ritual. Essays on face-to-face behavior*. New York: Pantheon.
- Goffman, Erving, 1963/1990. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Goffman, Erving, 1961/1990. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Goffman, Erving, 1959/1990. *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books Ltd.
- Greve, Hanne Sophie & Bergsmo, Morten, 1994. *The Prijedor report. Annex V. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I)*. New York: United Nations.
- Hochschild, Arlie, Russell, 1983/2003. *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkely: University of California Press.
- Jensen, Bent, 2002/2005. *Gulag och glömskan. Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kleinman, Sherryl & Copp, Martha A., 1993. *Emotions and Fieldwork*. Qualitative Research Method Series 28. London: Sage.
- Knottnerus, David J., 2005. "The Need for Theory and the Value of Cooperation: Disruption and Deritualization", *Sociological Spectrum* 25(1), s 5-19.
- Knottnerus, David J., 1997. "The theory of structural ritualization", s 257-279 i Markovsky, Barry; Lovaglia, Michael J. & Troyer Lisa (red), *Advance in group processes*. Greenwich, CT: JAI Press Inc.
- Luchterhand, Elmer, 1953. *Prisoner Behavior and Social System in Nazi Concentration Camps*. Wisconsin - Madison: The University of Wisconsin - Madison.

- Megargee, P. Geoffrey, 2013a. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945. Volume I*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Megargee, P. Geoffrey, 2013b. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945. Volume II*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Migrationsverket, 2012a. *Migrationsverkets tillståndsstatistik*. (<http://www.migrationsverket.se/download/18.478d06a31358f988845800010288/tabs3.pdf>, 2012-12-22).
- Migrationsverket, 2012b. *Migrationsverkets tillståndsstatistik*. (<http://www.migrationsverket.se/download/18.478d06a31358f988845800010289/tabs4.pdf>, 2012-12-22).
- Potter, Jonathan, 1996/2007. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage Publications.
- van Ree, Erik, 2013. "Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims", *International Review of Social History* 58(1), s 107-119.
- Round, John, 2006. "Marginalized for a lifetime: The everyday experiences of gulag survivors in post-Soviet Magadan", *Geografiska Annaler Series B: Human Geography* 88(1), s 15-34.
- Ryn, Zdzislaw, 1990. "Between life and death: Experiences of concentration camp mussulmen during the holocaust", *Genetic, Social & General Psychology Monographs* 116(1), s 7-20.
- Scott Marvin B. & Lyman Stanford M., 1968. "Accounts", *American Sociological Review* 33(1), s 46-62.
- Stein, Arlene, 2009. "'As Far as They Knew I Came from France': Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust", *Symbolic Interaction* 32(1), s 44-60.
- Sunderland, Maja, 2010. "An extreme case of social life: inmate society in national socialist concentration camps", *Cultural Politics* 6(1), s 23-46.
- Thornburg, Alex P., Knottnerus, David J. & Webb, Gary R., 2007. "Disaster and deritualization: A re-interpretation of findings from early disaster research", *The Social Science Journal* 44, s 161-166.
- Weber, Max, 1922/1968. *Economy and Society*. New York: Bedminster.
- Young, Katharine, 2000. "Gestures and the phenomenology of emotion in narrative", *Semiotica* 131(1-2), s 79-112.